

Latvijas Universitātes rektors profesors Mārtiņš Prīmanis

(24.01.1878 - 11.12.1950)

Latvijas Universitātes (LU) rektora pienākumus M. Prīmanis pildīja divkārt. No 1937. līdz 1940. gada 29. jūlijam un no 1942. gada līdz 1944. gadam, kad viņu atkārtoti apstiprināja par LU rektoru.

Mārtiņš Prīmanis dzimis 1878. gada 24. janvārī Rīgas apriņķa Ādažu pagasta Sautiņu māju saimnieka latvieša Jēkaba Prīmaņa un viņa sievas Ievas, dzimušas Bernsone, ģimenē. Pirmmācību ieguva mājās un Ādažu pagasta skolā, Rīgas Pētera I reālskolā (1890–1897). Izglītību turpināja Rīgas Politehniskā institūta Tirdzniecības nodaļā, vēlāk Ķīmijas nodaļā, kuru beidza

1908. gadā, iegūstot inženiera-tehnologa grādu. Līdzekļus studijām pelnīja, strādādams kā ķīmiķis Rīgas-Orlas dzelzceļa laboratorijā, vēlāk kā prof. P. Valdena privātasistents.

1918. gadā atgriezoties Latvijā, M. Prīmani apstiprināja par Neorganiskās ķīmijas tehnoloģijas katedras docentu, vēlāk par vecāko docentu, bet no 1928. līdz 1931. gadam par Ķīmijas fakultātes dekānu.

1937./1938. gadā mācības Latvijā Universitātē (LU) noritēja 11 fakultātēs. 1938./1939. gadā – 12 fakultātēs, jo klāt nāca Romas katoļu teoloģijas fakultāte. Pārņemot Universitātes vadību 1937. gadā līdz pat 1940. gada 29. jūlijam, M. Prīmanis turpināja sava priekšgājēja profesora Dr.chem. Jūlija Auškāpa iesākto darbu, prasmīgi pielietojot savu individualitāti.

M. Prīmanis cieši sadarbojās ar Universitātes sekretariātu, ko veiksmīgi vadīja tās ilggadējais sekretārs Aleksandrs Valdmanis un viņa palīgs Jānis Vēliņš, kurš prof. M. Prīmani raksturo ar vārdiem: *“Runājot par sava priekšnieka personību, man vispirms ir jāmin viena īpašība, kura piemīt tikai retiem cilvēkiem: spēja un prasme vadīt. Rektors M. Prīmanis patiešām vadīja Universitāti. Viņu respektēja kā mācību spēki, tā studenti, tāpat viņu respektēja arī valsts un pārējās iestādes, ar kurām viņam kā Universitātes vadītājam iznāca darīšanas... Un beigās, rektoram M. Prīmanim netrūka Valsts Prezidenta atbalsta.”* [8].

M. Prīmanis sadarbojās arī ar augstāko studentu pašvaldības organizāciju – Studentu padomi. Tā organizēja studentu biedrības un pulciņus, kārtoja dažādus studentu dzīves jautājumus. Rektors M. Prīmanis vadīja arī LU Padomi un Dekānu padomi.

Liels atbalsts Universitātei bija Ministru kabineta 1935. gada 10. aprīlī izdotais likums par atvaļinājumiem mācībspēku zinātniskajām studijām un 1935. gada 12. septembrī – likums par Universitātes zinātnisko pētniecisko fondu, kuru no 1937. gada vadīja M. Prīmanis. No tā mācībspēki dabūja neatmaksājamus pabalstus zinātniskās pētniecības vajadzībām: zinātniskās aparatūras un materiālu iegādei, arhīvu pētījumiem un ekspedīciju rīkošanai.

Kā rektoram M. Prīmanim bija daudz dažādu sabiedrisku pienākumu: Rīgas Latviešu biedrības runas vīrs, LU pārstāvis Zemes bagātību pētīšanas komitejā (1936–1937), Latvijas profesiju kameras loceklis. LU rektors bija speciālas komisijas priekšgalā, kura pārvaldīja Universitātes lielā mecenāta Kristapa Morberga fondu. No tā ienākumiem tika izmaksātas stipendijas LU, Konservatorijas (tagad Mūzikas akadēmijas) un Mākslas akadēmijas studentiem, absolventiem un Universitātes zinātniskajām bibliotēkām.

Nodibinoties padomju varai, vēl pirms Latvijas iekļaušanas PSRS sastāvā sākās augstākās izglītības pārveidošana, M. Prīmanim vajadzēja aiziet no Universitātes rektora amata. 1940. gada 29. jūlijā viņš rakstīja atlūgumu izglītības ministram un nodot lietas jaunajam rektoram Jānim Paškevičam, kas Rīgā bija ieradies Sarkanarmijas virsnieka tērpā ar rotas politiskā vadītāja - "poļitruka" nozīmēm.

Šajā ievēlēšanas periodā M. Prīmanis turpināja sava priekšgājēja Jūlija Auškāpa iesākto, kā arī LU ieviesa vairākus jauninājumus. To skaitā:

- 1938. gada 13. septembrī L. Altonovas ielā 61 atklāja Romas katoļu teoloģijas fakultāti;
- 1938. gada 15. novembrī nodibināja studiju fondu;
- uz LU Lauksaimniecības fakultātes pamata 1938. gada 1. jūlijā nodibināja Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju un 1939. gada 28. oktobrī Viestura piemiņas pilī Jelgavā notika jaunās universitātes iesvētīšana;
- reprezentācijai tika izgatavots LU karogs, amata tērpī LU Padomes locekļiem, profesoriem un štata docentiem;
- tika uzlabots vēsturiskās LU aulas un Padomes sēžu zāles iekārtojums.

Savos zinātniskajos pētījumos M. Prīmanis pievērsies tekstilķīmijas problēmu un teorētisko jautājumu risināšanai fizikālajā ķīmijā un Latvijas ķīmiskās rūpniecības jautājumiem. Tālab savai doktora disertācijai izvēlējās Kurzemes Meldzeres rajona brūnogles un 1936. gadā aizstāvēja disertāciju "*Pētījumi par Kurzemes Meldzeres rajona brūnoglēm*". Tas attiecīgi deva ierosmi Brocēnu cementa fabrikas darbībai 1940. gadā.

1939. gadā LU nosaukumu nomainīja, pārdēvējot to par Universitāti Rīgā (Universitaet in Riga). 1941. gada 1. jūlijā pēc vācu karaspēka ienākšanas Rīgā Universitāte nekavējoties uzsāka darbību agrāko prorektoru K. Strauberga un V. Vītola vadībā. Pēc prof. K. Strauberga un A. Valdmaņa parakstīta lūguma nokārtoja iespēju M. Prīmanim atgriezties Latvijā, jo, lai izvairītos no izsūtījuma, profesors kopā ar ģimeni tobrīd atradās Vācijā. Tā paša gada 3. jūlijā K. Straubergs nosūtīja M. Prīmanim uz Vāciju telegrammu ar lūgumu atgriezties Rīgā Universitātes rektora amatā. Prof. M. Prīmani atkārtoti apstiprināja par rektoru. Universitātē tika atjaunoti darbā agrākie mācībspēki un uzņemti atpakaļ izslēgtie studenti. 16. jūlijā atjaunoja visas 11 fakultātes, ieskaitot Teoloģijas fakultāti un Romas katoļu teoloģijas fakultāti.

Savās atmiņās Jānis Vēliņš rakstīja: "*Atceros svinīgo brīdi, kad viņš [Mārtiņš Prīmanis] ieradās Universitātē rektora kabinetā, kur viņu sagaidīja abi prorektori.*" Pēc sasveicināšanās prorektors Vītols teica: "*Mīļo rektor, ar savu ierašanos tu mums abiem ar Straubergu esi noņēmis vissmagāko nastu no pleciem - rūpes par Universitāti. Pirmais uzdevums rektoram Prīmanim pēc pārrašanās Rīgā bija rast kontaktu ar civilpārvaldes vadošām personām izglītības jautājumos. Tas arī izdevās*" [8]. 1942. gada 29. janvārī Rīgas ģenerālkomisārs H. Drekslers atsūtīja direktīvu Universitātes rektoram M. Prīmanim personīgi kārtot visus jautājumus par fakultātēm. Universitātes pastāvēšana balstījās uz nebeidzamiem kompromisiem ar civilpārvaldi. Par sekmīgu Universitātes lietu kārtošanu tanī laikā lielā mērā jāpateicas rektora personīgai izmaņai un respektam pretējā pusē (vācu pusē). Sākās mūsu jaunatnes izsūtīšana darbā uz Vāciju, kas skāra arī LU.

Rektora 65. dzimšanas dienas svinības notika 1943. gada 24. janvārī Kristapa Morberga Novēlējuma fonda telpās bijušā Morberga dzīvoklī. Savā atbildes runā rektors pakavējās pie latviešu tautas likteņiem sakarā ar tās īpatnējo ģeogrāfisko stāvokli: "*Mēs atrodamies starp rietumiem un austrumiem, starp Krieviju un Vāciju, starp divām lielākām varām Eiropā. Aiz mūsu austrumu robežām izplešas milzīgie Krievijas plašumi, kas no Eiropas gandrīz nemanāmi pāriet Āzijā... Uz rietumiem no mums ir Vācija, kas neapšaubāmi pieder Eiropai. Pēdējā laikā diezgan*

daudz latviešu domāja, ka mums vispār nav daudz jārēķinās ne ar vienu no šīm varām, bet savu valstisko patstāvību varam bāzēt tikai uz Angliju un Franciju. Es negribu noliegt nevienu no šīm lielajām nācijām, bet tās tomēr ir tālu no mums un vajadzības brīdī nevar palīdzēt. Nepielūdzama īstenība ir tāda, ka mēs esam un paliekam starp Vāciju un Krieviju, starp Eiropu un Āziju”[6].

Jāņa Vēliņa skatījumā: *“Profesors Prīmanis bija īsts eiropietis, bet palika arī latvietis, kamēr vien beidza pukstēt viņa sirds”*[8]. Studenti izmantoja jebkādu iespēju beigt Universitāti, sevišķi 1944. gadā, kad cīņas jau notika Latvijā. Visvairāk studentu beidza studijas Medicīnas fakultātē – 259 un Inženierzinātņu fakultātē – 106. 1943. gada pavasarī rektors M. Prīmanis bija spiests piekrist studentu mobilizēšanai vācu karaspēkā. Viņš norādīja, ka iesaukšanai paredzētie 538 studenti saistības ar augstskolu nokārtos līdz 1943. gada 31. decembrim. Bet jau 1944. gada 20. janvārī Universitāte saņēma jaunu Rīgas ģenerālkomisāra rīkojumu pakļaut iesaukšanai arī tos studentus, kuriem bija atļauts nokārtot saistības ar Universitāti līdz 1944. gada 1. jūnijam. LU 1939. gada 1. jūlijā bija 446 mācībspēki. No visa kopskaita - 111 (24,9%) bija profesori un 95 (21,3%) docenti. Padomju laikā mācībspēku skaits nepamatoti pieauga līdz 523. Vācu režīma laikā, kas sakrita ar M. Prīmaņa rektora laiku, tas nedaudz samazinājās. Karam turpinoties, arvien grūtāk nācās aizstāvēt Latvijas studentu intereses. 1943. gada pavasarī rektors M. Prīmanis bija spiests piekrist studentu mobilizēšanai vācu karaspēkā.

Prof. Prīmanim ne vienmēr bija rakstura spēks, lai ar noteiktību stātos pretī latviešu inteliģences šovinistiskajām tieksmēm, pie tam viņš šo tieksmju pārstāvju priekšā varbūt jutās kavēts tieši tāpēc, ka ir repatriants, lai gan vācu okupācijas situācijā M. Prīmanis kā rektors bija darbojies veiksmīgi. 1944. gada rudenī, kad fronte draudoši tuvojās Rīgai, rektors M. Prīmanis aizbrauca uz Liepāju, lai pēc tam otrreiz dotos trimdā uz Vāciju. Miris 1950. gadā Ratingenā.

Par nopelniem M. Prīmanis apbalvots ar Triju Zvaigžņu II un III šķiras ordeni, Francijas Akadēmisko Palmas zaru (Officier d'Academie Francais) un Svētā krēsla Sv. Silvestra II šķiras ordeni un Aizsargu Nopelnu krustu.

2014. gadā sērijā *“Latvijas Universitātes rektori”* LU Bibliotēka sagatavoja un publicēja biobibliogrāfiju *“Profesors Dr. chem. Mārtiņš Prīmanis : dzīve un darbs”*, iekļaujot profesora dzīves un darba aprakstu, vairākus M. Prīmaņa darbus un darbu bibliogrāfisko rādītāju.

Literatūras un avotu saraksts:

1. Grosvalds I. Latvijas universitāte svešvaru spīlēs / I. Grosvalds // Dabas un vēstures kalendārs '99. – Rīga: Zinātne, 1988. – 238.-242.lpp.
2. Grosvalds I., Alksnis U. Profesora Mārtiņa Prīmaņa dzīve, darbs un personība /I. Grosvalds, U. Alksnis // Zinātņu vēsture un muzejniecība = The history of sciences and museology. – (Raksti / Latvijas Universitāte ; 639.sēj.). – Rīga : Latvijas Universitāte, 2001, 206.-221.lpp. –<http://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/4501>
3. Prīmanis Mārtiņš // Latvju enciklopēdija : 3. sēj. / Red. A.Svābe. – Stokholma: Trīs Zvaigznes, 1953-1955, 2019.lpp.
4. Profesors Dr. chem. Mārtiņš Prīmanis : dzīve un darbs / [sastādītāja un priekšvārda autore Dita Tretjakova ; bibliogrāfiskā redaktore Jana Klebā ; tekstu angļu valodā tulkojusi Rasma Mozere, tekstu krievu valodā tulkojušas Larisa Ponomarjova un Anna Pavlova ; latviešu tekstu literārā redaktore Gita Bērziņa] ; Latvijas Universitātes bibliotēka. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2014. 223 lpp. : faks., il., portr., tab. (Latvijas Universitātes rektori). –<https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/2951>
5. Straubergs, K. Latvijas Universitāte 2. pasaules kara laikā / K. Straubergs // Universitas. – Nr. 12 (1963),12.-14. lpp.
6. Vēliņš, J. Atmiņas un vērojumi par Latvijas universitātes darbību neatkarības laikā / J.Vēliņš // Universitas. – Nr. 30 (1981), 7.-14. lpp.
7. Vēliņš J. Divi lieli rektori (Jūlijs Auškāps un Mārtiņš Prīmanis) / J. Vēliņš // Latvijas Vēstnesis (1994), 29.okt., 127.lpp., 1. nov. 128.lpp.
8. Vēliņš, J. Profesors Mārtiņš Prīmanis (1878-1956)/ J. Vēliņš // Universitas. – Nr. 48 (1981), 11.-15. lpp.
9. LU rektors Mārtiņš Prīmanis [elektronisks resurss] : Digitālā kolekcija “LU rektori”. – Pieejams: <https://www.biblioteka.lu.lv/e-resursi/izstades/virtualas-izstades/rektori/m-primanis/> . – [skatīts 2018. g. 15.janv.].